

ΕΝΑ ΝΕΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΗΣ «ΣΜΥΡΝΙΑΔΑΣ» ΤΟΥ 1788

(ΠΙΝ. 12-15)

Στή μελέτη μου με τὸν τίτλο *Σμύρνης Τραγωδίες*, Ἐκδόσεις τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν, ἀριθ. 20, Ἀθήνα 1958, σ. 33-51, δημοσίευσα τὸ ποίημα «Σμύρνης τραγωδία ποιηθεῖσα ἐπὶ τῇ στάσει τῶν ὄχλων ἐγερθέντων κατὰ τῶν προυχόντων τῆς πόλεως, ἔτει ,αψπη΄». Τὸ εἶχα ἀνακαλύψει στὸ Παρίσι ἀνάμεσα σὲ ἄλλα κείμενα καὶ ἐπιστολές τοῦ Ἀρχιεῖου Κωνστ. Νικολόπουλου, ποῦ βρίσκεται στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Institut de France, με τὰ στοιχεῖα Ms 938¹.

Τὸ ποίημα ἀναφέρεται σὲ λαϊκὴ ἐξέγερση κατὰ τῶν κοτζαμπάσηδων, ποῦ ζέσπασε στὴ Σμύρνη τὸ 1788 ἐξαιτίας φορολογικῶν ἐπιβαρύνσεων: Ὁ σουλτάνος, γιὰ νὰ ἀνταποκριθῇ στὰ ἔξοδα τοῦ πολέμου κατὰ τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Ρωσίας, ἐπιβάλλει πρόσθετους φόρους στοὺς ραγιάδες². Οἱ κοτζαμπάσηδες τῆς Σμύρνης ἀναγκάζονται νὰ καταφύγουν σὲ δάνειο γιὰ νὰ πληρώσουν τοὺς φόρους τῆς κοινότητας, ποῦ ἡ κυβέρνηση τοὺς ζητᾷ ἐπίμονα καὶ βιαστικά. Οἱ ἀρχηγοὶ τῶν ἐσσαφιῶν, διεγείροντας καὶ τὸν ἄλλο πληθυσμὸ, ξεσηκώνονται κατὰ τῶν κοτζαμπάσηδων, ζητοῦν καὶ πετυχαίνουν νὰ τοὺς ἀντικαταστήσουν στὴ διοίκηση τῆς κοινότητας. Μὲ τὴν ἀντικατάσταση ὕμως αὐτῇ, ἀντὶ νὰ καλυτερέψουν, χειροτερεύουν τὰ οἰκονομικὰ τῆς κοινότητας καὶ ἀπαιτοῦνται περυσσότεροι φόροι ἀπὸ τὰ λαϊκὰ στρώματα. Σὲ νέα συγκέντρωση ὁ λαὸς ξαναφέρει στὴ διοίκηση τῶν κοινῶν τοὺς κοτζαμπάσηδες, καί, ἀγαναχτισμένος κατὰ τῶν ἐσσαφλῆδων, τοὺς ἐπιτίθεται καὶ χύνεται αἷμα.

Ἡ ἐξέγερση εἶχε ὑποκινηθῆ κρυφὰ ἀπὸ τὸν τότε μητροπολίτη Σμύρνης καὶ ἀργότερα Οἰκουμενικὸ Πατριάρχην Γρηγόριο τὸν Ε΄, ὁ ὁποῖος εἶχε διαφορὲς με τοὺς κοτζαμπάσηδες, ποῦ δὲ δέχονταν τὴν αὔξηση τοῦ ποσοῦ τῶν δικαιομάτων του γιὰ ἱερουργίες κτλ., ἀντίθετη πρὸς τὸ Συνοψοσχετικὸ ποῦ ὁ μητροπολίτης εἶχε ὑπογράψει μαζί τους³. Τελικὰ ἀποκαλύφθηκε ὁ αἷτιος τῶν ταραχῶν καὶ ὁ Γρηγόριος ἀναγκάστηκε νὰ ζητήσῃ δημόσια συγνώμη γιὰ τὴ διαγωγή του.

1. Περιγραφή καὶ ἱστορία τοῦ χφ βλ. στὴν παραπάνω ἐργασία μου, σ. 11.

2. Αὐτ., σ. 17 κ.έ.

3. Αὐτ., σ. 94-96.

Ἡ λαϊκὴ αὐτὴ ἐξέγερση ἦταν ἀγνωστὴ ὡς τὴν ἀνακάλυψη τοῦ χειρογράφου ποὺ περιέχει τὸ σχετικὸ ποίημα. Ἄγνωστος εἶναι καὶ ὁ στιχοπλόκος, τοῦ ὁποῦ προσπάθησα, στηριζόμενος στὸ κείμενο, νὰ προσδιορίσω μερικὰ χαρακτηριστικὰ¹ μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἔτσι θὰ μπορέσῃ κάποτε ἡ ἔρευνα νὰ τὸν ταυτίσῃ μὲ γνωστὸ ἀπὸ ἄλλοῦ λόγιου.

Τὸ χειρόγραφο ποὺ περιέχει τὸ ποίημα ἦταν ὡς τώρα μοναδικὸ καὶ εἶχα συμπεράνει μὲ ἐπιφύλαξη ὅτι τὸ κείμενο αὐτὸ δὲν εἶχε κυκλοφορήσει πλατύτερα, εἴτε γιατί ὁ κατηγορούμενος μητροπολίτης εἶχε ζητήσῃ στὸ μεταξὺ συγγνώμη, εἴτε γιατί ὁ στιχοπλόκος τὸν σεβάστηκε ἢ φοβήθηκε ἐνδεχόμενο ἀφορισμὸ του. Ἀργότερα εἶδα τὸ πρᾶγμα κάπως διαφορετικὰ: Θὰ ἦταν περίεργο ἂν ἓνας δίκαια ἀγαναχτισμένος λόγιος, ποὺ θέλησε νὰ καυτηριάσῃ παράνομη πράξη μὲ ὑπερεξακόσιους στίχους, δὲν ἔδινε μεγαλύτερη δημοσιότητα στὸ ποίημά του, ἔργο ἐπικαιρότητας, ποὺ κατὰ κάποιο τρόπο ἔχει τὴ θέση δημοσιογραφικῆς καμπάνιας γιὰ τὴν ἐποχὴ του. Σίγουρα ὁ στιχοπλόκος δὲ θὰ ἔγραψε τὸ ποίημα γιὰ προσωπικὴ του διασκέδαση καὶ δὲ θὰ τὸ κρατοῦσε μόνον γιὰ τὸν ἑαυτό του.

Ἐπιβεβαίωση τῆς ὑπόθεσης αὐτῆς μοῦ ἔρχεται σὲ γράμμα (27.3.1974) ἀκούραστου ἐρευνητῆ, τοῦ ἀγαπητοῦ φίλου Λίνου Πολίτη, ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη: «Ἐτοιμάζοντας ἓναν κατάλογο τῶν χειρογράφων τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ἔπεσα σὲ δύο χειρόγραφα, ποὺ μᾶς ἔφερε κάποιος ἀπὸ τὴ Παιδεστὸ καὶ ἀνηκαν ἄλλοτε (ἀπὸ τὰ σημειώματα φαίνεται τὸ πρᾶγμα) σὲ κάποιον Γεννάδιο ἱεροδιάκονο Παιδεστηνό, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε μαθητῆς τοῦ Δανιὴλ Κεραμέως στὴ Σχολὴ τῆς Πάτμου, γύρω στὰ 1790. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ περιεχόμενα καὶ τῶν δύο χειρογράφων εἶναι «ἐξηγήσεις» τοῦ Κεραμέως σὲ ἀρχαίους συγγραφεῖς: μερικὰ εἶναι ἰδιόγραφα τοῦ Κεραμέως, ἄλλα προέρχονται ἀπὸ διάφορους γραφεῖς. Εἶναι δηλ. διάφορα τεύχη (ἢ «τέτραδα», ὅπως γράφει) συνεσταχωμένα. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ τεύχη, γραμμένο ἀπὸ ἄλλο γραφέα, καὶ χωρὶς καμιά σχέση μὲ τὰ ἄλλα, εἶναι καὶ ἓνα τεῦχος ἀπὸ 37 ἀριθμημένες σελίδες, τὸ ὁποῖο περιέχει τὴν Τραγωδίαν γιὰ τὰ γεγονότα τοῦ 1788 στὴ Σμύρνη, τὸ ἓνα δηλ. κείμενο ἀπὸ τὰ δύο ποὺ ἐξέδωσες. Σοῦ ἔκαμα φωτοτυπία καὶ σοῦ τὸ στέλνω. Καθὼς θὰ δῆς, τὸ χειρόγραφο αὐτὸ εἶναι, θαρρῶ, καλύτερο ἀπὸ τοῦ Νικολόπουλου καὶ πληρέστερο».

Τὸ νέο κείμενο βρίσκεται σὲ ἀνεξάρτητο τεῦχος τῶν χφφ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ἀριθ. 56, φφ. 9-27.

Ἀπὸ τὴν ἀντιβολὴ τῶν χφφ φαίνεται ὅτι καὶ τὰ δύο ἔχουν γραφτῆ ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι. Ἐκεῖνο ποὺ δημοσίευσεν ἤδη (θὰ τὸ σημειώσω ἀπὸ δῶ καὶ πέρα Π= παρισινὸ) ἔχει γραφτῆ μὲ ψιλότερη πένα ἀπὸ τὸ Θ (=Θεσσαλονίκιο).

1. Ἀπ., σ. 11-14.

Ἄλλὰ καὶ τὸ τελευταῖο αὐτὸ γφ δὲ μᾶς παρέχει σαφέστερες ἐνδείξεις γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ ποιητῆ. Ὅπως τὸ σημειώνει ὁ Λ. Πολίτης, τὸ Θ εἶναι πληρέστερο. Δὲν νομίζω ὅμως ὅτι τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ περιέχει κάνουν ἀπαραίτητη τὴ δημοσίευσή του ὀλόκληρου¹. Τὸ στιχοῦργημα ἀναφέρεται στὸ ἱστορικὸ γεγονός ποὺ ἤδη μελέτησα διεξοδικὰ κατὰ τὴ δημοσίευσή τοῦ Π. Ὡς λογοτεχνικὸ μνημεῖο δὲν παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Τὸ Θ ὅμως δίνει λαβὴ γιὰ παρατηρήσεις σχετικὲς μὲ τὴν ἱστορία τοῦ κειμένου καὶ μὲ τὴν ἔκτασή ποὺ πῆρε ἢ κυκλοφορία του, σὲ τελευταία ἀνάλυση, γιὰ παρατηρήσεις σχετικὲς μὲ τὴ σημασία ποὺ εἶχε γιὰ τὴ Σμύρνη τοῦ 18ου αἰῶνα τὸ ἱστορικὸ γεγονός ποὺ μᾶς ἀποκαλύπτει τὸ ποίημα καὶ μὲ τὸν τρόπο ποὺ δόθηκε στὴ δημοσιότητα. Κάποτε τὸ Θ παρέχει γραφὲς ποὺ βοηθοῦν στὴν καλύτερη κατανόηση μερικῶν στίχων τοῦ Π. Θὰ κατατάξουμε τίς παρατηρήσεις μας σὲ δύο ὁμάδες σχετικὲς: Α', μὲ τὴν ἔκτασή τοῦ νέου κειμένου, τοῦ Θ, καὶ Β', μὲ τίς ἄλλες διαφορὲς τοῦ ἀπὸ τὸ ἤδη δημοσιευμένο, τὸ Π, γιὰ νὰ μπορέσουμε, Γ', νὰ βγάλουμε τὸ Συμπέρασμα ποὺ ἐπιβάλλεται.

Α'

Τὸ Θ περιέχει παραπάνω ἀπὸ τὸ Π:

1. Ἐνα πρόσωπο τῆς «τραγωδίας», τὸ πρόσωπο τοῦ ποιητῆ.
2. Σημειώσεις ὑποσελίδες, ποὺ δίνουν πληροφορίες γιὰ μυθολογικὰ ἢ ἱστορικὰ πρόσωπα καὶ γιὰ πράγματα ἄγνωστα στοὺς ἀμόρφωτους (τοὺς ἀγράμματους, ὅπως λέει ὁ στιχοπλόκος).
3. Ἀπόσπασμα ἀρκετὰ μεγάλο ἀπὸ τὴ «μονωδία» τοῦ Αἴλιου Ἀριστείδη, ἀφιερωμένη στὴ Σμύρνη, ποὺ καταστράφηκε ἀπὸ σεισμὸ στὸν καιρὸ του.
4. Μερικοὺς στίχους ἐδῶ κι ἐκεῖ (σπανιότερα λείπουν ἀπὸ τὸ Θ μερικοὶ στίχοι τοῦ Π).
5. Μερικὲς τεχνικὲς ἐνδείξεις, ἀναγκαῖες γιὰ δραματικὸ ἔργο (σύναξις α', σύναξις γ', συγκίνησις κτλ.) ἢ παραπομπές.

Παραθέτω μὲ τὴ σειρά αὐτὴ τὰ παραπανίσια στοιχεῖα τοῦ Θ.

1. Ὁ ποιητῆς, ὡς πρόσωπο τῆς τραγωδίας, σημειώνεται ἤδη στὸν τίτλο, ὁ ὁποῖος διαφέρει ἐλαφρὰ ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ Π: «Τὰ πρόσωπα τοῦ ποιήματος: Σμύρνα, Ὀμηρος, Ἀριστείδης, Ὀχλος, Προύχοντες Σμύρνης, ποιητής». Ὡς ἰδιαίτερο πρόσωπο παρουσιάζεται ἐπίσης στὸ φ. 24^ν τοῦ Θ, σὲ θέση ποὺ κανονικὰ θὰ ἔμπαινε στὸ δημοσιευμένο κείμενο τοῦ Π ὕστερα ἀπὸ

1. Εἶναι ὥστόσο ἀπαραίτητο, γιὰ νὰ κατανοηθοῦν οἱ διαφορὲς μεταξύ Π καὶ Θ, νὰ ἔχη ὁ ἀναγνώστης ὑπόψιν του τὴν ἔκδοσή τοῦ Π, μὲ τὴν Εἰσαγωγή καὶ τίς Σημειώσεις.

τοὺς ἀναθεματισμοὺς τοῦ Ὁγλου, στ. 520-522, καὶ πρὶν μιλήσῃ ὁ Ἀριστείδης. Τὸ Θ παρέχει:

ποι(ητής): "Ολοὶ βοῆσαν μίαν στιγμὴν. ·✕· περιττόν.

Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ γραφέας, ποὺ εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸ γραφέα τοῦ Π (νομίζω ὁ ἴδιος ὁ στιχοπλόκος), ἀντιγράφοντας προγενέστερο κείμενό του, βρῆκε πῶς ἡ παρέμβαση τοῦ ποιητῆ δὲν ἦταν ἀναγκαία στὸ σημεῖο αὐτό. Τέλος, ὁ ποιητῆς παρουσιάζεται στὴν τελευταία σειρὰ τοῦ φ. 26^v καὶ στὸ φ. 27^r τοῦ νέου χφ, ὅπου διαβάζουμε:

Ἀπολογία, ὁ ποιητής.

*Πολλοὶ πολλάκις ἔγραψαν ποιήματα μεγάλα,
ἀλλὰ ὡσὰν τὰ τραγικὰ δὲν εἶν' δύσκολα ἄλλα.
Ρητορικὴν χρειάζονται γὰρ νὰ κινῶν τὰ πάθη,
χωρὶς δὲ ταύτης ὁ ποιῶν κάμνει μεγάλα λάθη.
Σ' ἐμένα ἔλλη ἀρετὴ εἶναι εἰς τραγωδίαν,
πλὴν χάρις δὲν εὐρίσκεται ῥητορικῆς καμμία.
Ὁ τραγικὸς θρηνητικά, ὁ κωμικὸς γελοῖα
ὑπόθεσιν ἑκάτερος ἔχει τὴν ἀρεμοδίαν.
Ἄν θέλῃς ὅμως εἰς ἐμὲ νὰ εὔσῃς τὸ τοιοῦτον,
ἀδύνατα ἐπιχειρεῖς, καὶ παῦσε ἀπὸ τοῦτο.
Χυδαῖον καὶ τὸ ποίημα, χυδαῖος καὶ ὁ τρόπος,
ἄλλο τι πλέον μὴ ζητῆς, εἰς μάτην πάει ὁ κόπος.
Θέλεις τὰ εὔσῃς σύμμεικτα καὶ ἀνακατωμένα,
ἤγουν μὲ τὰ θρηνητικὰ γελοῖα μεμειγμένα¹.*

Βασικά, ἡ παρεμβολὴ τοῦ ποιητῆ ἀνάμεσα στὰ πρόσωπα τῆς «τραγωδίας» δὲν ἐξυπηρετεῖ καμίαν ὀργανικὴ ἀνάγκη. Τὸ κατ'ἀλάβε καὶ ὁ ἴδιος καὶ σημείωσε, μετὰ τὸ στίχο 522 (τοῦ Π), ὅτι ἡ παρουσία του εἶναι «περιττή». Φαίνεται ὅτι στὸ κείμενο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντιγράφει ὑπῆρχε ἡ μνεία τοῦ ποιητῆ (ἴσως κατὰ μίμηση παλαιότερων γνωστῶν διαλογικῶν ποιημάτων, π.χ. τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας;), μετὰ τὸ στίχο 522. Δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχε συνθέσει καὶ μερικοὺς ἄλλους στίχους ποὺ θὰ ἔλεγε ὁ ποιητῆς² καὶ τοὺς παραλείπει στὸ Θ, ὡς περιττοὺς. Εἶναι πιθανότερο πῶς ὁ στιχοπλόκος πρόσθεσε καὶ τὸν ποιητῆ στὴν παραλλαγή τοῦ Θ, ὄχι μόνο γιὰτὶ ἔκρινε τὴν παρουσία του ἀπαραίτητη,

1. Ἡ ὀρθογραφία τοῦ κειμένου καὶ ἐδῶ καὶ παρακάτω κανονίστηκε σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ πὺν υἰοθέτησα στὴν ἔκδοσή τοῦ Π, σ. 29. Στὸ Θ, ὅπως καὶ στὸ Π, λείπει ἡ συνέπεια.

2. Ὑπάρχει π.χ. μιὰ περίπτωση, ὅπου δύο στίχοι ἔπρεπε νὰ ἔχουν λεχθῆ ἀπὸ τὸν ποιητῆ (βλ. παρακάτω, σ. 363, σημ. 1), ὁ γραφέας ὅμως τοῦ Θ τοὺς βάζει στὸ στόμα τοῦ Ἀριστείδη.

ἀλλὰ καὶ γιατί λογάριασε, πάλι κατὰ παλαιότερα πρότυπα¹, νὰ δικαιολογήσῃ στὸ τέλος γιατί ἐπιχείρησε τὴ σύνθεση τοῦ ἔργου καὶ γιατί τοῦ ἔδωσε λαϊκὴ μορφή. Αὐτὸ τὸ κάνει στοὺς τελευταίους στίχους ποὺ λείπουν ἀπὸ τὸ Π. Μὲ τὴν «Ἀπολογία» τοῦ ὁ ποιητῆς ἐξηγεῖται κατὰ κάποιο τρόπο: «Γὰ δραματικὰ ἔργα (τραγωδία, κωμωδία) εἶναι δύσκολο νὰ γραφοῦν· χρειάζεται χάρις καὶ ρητορικὴ δεινότητα, χαρίσματα ποὺ μοῦ λείπουν. Ἄν ἔγραψα τὸ ποίημα αὐτό, εἶναι γιατί ἔπρεπε νὰ γίνουν γνωστὰ τὰ τραγικὰ περιστατικὰ τῆς Σμύρνης. Ἄλλὰ τὰ ἐκθέτω κατὰ τρόπο γυδαῖο, ἀνακατώνοντας τὰ τραγικὰ στοιχεῖα μὲ κωμικά».

Εἶναι ἡ φωνὴ τοῦ λογίου, πού, ἀναγκασμένος ἀπὸ τὰ πράγματα νὰ γράψῃ σὲ λαϊκὸ ὕφος γιὰ νὰ γίνῃ κατανοητὸς ἀπὸ τοὺς πολλοὺς, ζητᾷ συγνώμη ἀπὸ τοὺς λογιότερους ἀναγνώστες του.

2. Ὅσο γιὰ τὶς σημειώσεις, ποὺ ἐξηγοῦν πρόσωπα καὶ πράγματα ποὺ ἀναφέρονται στὸ κείμενο, ὁ στιχοπλόκος μᾶς δίνει στὸ τέλος τοῦ ποιήματος, φ. 27^γ, τὴν ἀκόλουθη ἔμμετρη διασάφηση:

*Εἰδησις: οἱ τρόποι τῶν μαρτυριῶν καὶ τῶν σημειωμάτων
τὰ κάτω προσετέθησαν χάριν τῶν ἀγραμμάτων.*

Οἱ σημειώσεις αὐτές, μὲ γράμματα ὡς παραπεμπτικὰ σημάδια πλάι σὲ κάθε λέξη ποὺ ἐρμηνεύεται, μπαίνουν κάτω ἀπὸ τὸ ἔμμετρο κείμενο τοῦ Θ. Εἶναι δὲ οἱ ἀκόλουθες:

φ. 9^α: α'. Ἀπόλλων ἦτον θεὸς τῶν Ἑλλήνων, ὅπου τοὺς ἐπροφήτευσεν τὰ μέλλοντα μὲ ψευδολογίας.

β'. Μάντις εἶναι οἱ ἱερεῖς τοῦ Ἀπόλλωνος, ὅπου ἔλεγον τὰς ψευδοπροφητείας.

γ'. Μαντεῖα εἶναι οἱ ναοὶ τοῦ Ἀπόλλωνος, μέσα εἰς τοὺς ὁποίους ἐδίδοντο αἱ ψευδοπροφητεῖαι.

δ'. Δάφνη λέγουσι πὼς ἦτον μία κόρη ὠραία, τὴν ὁποίαν ἠγάπησε ὁ Ἀπόλλων, καί, κυνηγώντας τὴν νὰ τὴν φθάσῃ, αὐτὴ ἔφευγε διὰ τὴν σωφροσύνην τῆς | φ. 9^β καὶ ἐρρίφθη εἰς ἕναν ποταμόν, ὅπου καὶ ἀπεπνίγη. Οἱ ἄλλοι θεοί, διὰ νὰ τιμῆσουσι τὴν ἀρετὴν τῆς, ἔκαμαν καὶ ἐβλάστησεν ἀπὸ τότε τὸ φυτὸν ὅπου ἔχει τὸ ὄνομα τῆς κόρης. Ὅθεν ἐσυνήθιζον, ὅπου ἦτον δάφνη, νὰ κτίζουσι καὶ τοὺς βωμοὺς τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ νὰ στεφανώνωσι καὶ τὸ εἶδωλόν του μὲ αὐτὸ τὸ φυτὸν· μῦθος.

1. Συνήθως σὲ παλαιότερα παρόμοια ἔργα οἱ συγγραφεῖς ἀποκαλύπτουν τὸ ὄνομα καὶ τὴν κατχρηστικὴν καὶ ζητοῦν ἀπὸ τοὺς ἀναγνώστες νὰ εἶναι ἐπιεικεῖς ἀπέναντί τους ἢ νὰ προσεγγίζονται γιὰ τὴ ψυχὴ τους. Ὁ στιχοπλόκος μᾶς εἶχε λόγους νὰ κρύψῃ τὸ ὄνομά του. Ἀρκεῖται νὰ ζητήσῃ συγνώμη γιὰ τὶς ἀτέλειες τοῦ ἔργου του.

- ε'. Πυθία ἦτον μία γυνή ὅπου ἐκάθητο μέσα εἰς τοὺς βωμούς, διορισμένη διὰ νὰ δίδῃ μαντείας.
- ς'. Δελφοὶ ἦτον τὸν παλαιὸν καιρὸν πόλις | φ. 10^ρ τῆς Ἑλλάδος ἀφιερωμένη εἰς τὸν Ἀπόλλωνα, ὅπου ἦτον τὸ μεγαλύτερόν του μαντεῖον.
- ζ'. Τρίπους ἦτον ἓνα σκαμνὶ ἀργυρὸν μὲ τρία ποδάρια εἰς τὸ μαντεῖον τῶν Δελφῶν, ἐπάνω εἰς τὸ ὅποιον καθήμενὴ ἡ Πυθία μὲ τὰ σκέλη ἀνοικτὰ ἔλεγε τὰς ψευδοπροφητείας ὡσὰν δαιμονισμένη.
- η'. Κλάριοι ἦτον τὸν παλαιὸν καιρὸν μαντεῖον τοῦ Ἀπόλλωνος ἔξω ἀπὸ τὴν Σμύρνην, καὶ ἐλέγετο βωμὸς τοῦ κλαρίου Ἀπόλλωνος, ὀνομασμένους οὕτως ἀπὸ ἓνα βουνὸν λεγόμενον Κλάρος, κείμενον πλησίον τῆς Σμύρνης. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ μαντεῖον ἐδόθη καὶ ὁ ἄνωθεν χρησμός περὶ τῶν κατοίκων τῆς πόλεως.
- θ'. Χρησιμοὶ εἶναι προφητεῖαι αἰνιγματώδεις διὰ τὰ μέλλοντα. Μόνον οἱ χρησιμοὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἶναι ἀληθινοί· οἱ ἄλλοι ὅλοι εἶναι ἀμφίβολοι καὶ ψευδεῖς. Καὶ ὅσοι τοὺς πιστεύουν εἶναι ἀνόητοι.
- ι'. Μέλης εἶναι ποταμὸς ὅπου ἔτρεχεν ἔξωθεν τῆς Σμύρνης, πλησίον εἰς τὰ τεῖχη τῆς πόλεως. Ἴσως εἶναι τὸ νῦν λεγόμενον τουρκιστὶ Κιουπροῦ τζάι.
1. Ἐκ τοῦ ἐν τῇ βίβλῳ τῆς Σιβύλλης σποράδην σωζομένου χρησμοῦ ¹.
- φ. 10^ν: α'. "Ὀμηρος εἶναι ὁ περίφημος καὶ ἔξοχος ἀπὸ ὅλους τοὺς ποιητὰς τῶν Ἑλλήνων, ὁ ὁποῖος κατὰ τοὺς περισσοτέρους καὶ πλέον ἀξιοπίστους ἱστορικούς ἐγεννήθη μέσα εἰς τὴν Σμύρνην, πλησίον εἰς τὸν ποταμὸν Μέλητα.
- β'. "Ἰλιος ἐλέγετο τὸν παλαιὸν καιρὸν ἡ Τρωάς, ὅπου κατεπολεμήθη ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας, διὰ τὴν ὁποίαν ἔγραψε τὴν ἐξάκουστον πο[ίησ]ιν ἐκείνην ὁ "Ὀμηρος ὀνομαζο| φ. 11^ρ μένην Ἰλιάδα.
- γ'. Ἀριστείδης εἶναι ρήτωρ Σμυρναῖος. Λέγεται καὶ Αἴλιος. Ἴσως διὰ τὴν ἀγάπην ὅπου πρὸς αὐτὸν εἶχεν ὁ αὐτοκράτωρ Ἀδριανὸς τοῦ ἐχάρισε καὶ τὴν ἐπωνυμίαν ταύτην μὲ τὴν ὁποίαν ἐγνωρίζετο, καθὼς ὀνόμασεν Αἰλίαν καὶ τὴν Ἰ(ερουσα)λήμ, καὶ καθὼς ὁ Φλάβιος ἔδωκε τὴν ἐπωνυμίαν του εἰς τὸν ἱστορικὸν Ἰώσηπον. Ὁ Ἀριστείδης ἔχει λόγους ρητορικοτάτους, ὁμοῦ μὲ τοὺς ὁποίους καὶ μία μονωδία, ἡγουν θρηνηλογία λογογραφικὴ τοῦ αὐτοῦ διὰ τὴν Σμύρνην, ὅπου ἔπεσε μίαν φορὰν ἀπὸ σεισμόν, ἡ πλέον ὠραία καὶ παθητικὴ ἀπ' ὅλας τὰς τραγικὰς ὑποθέσεις τῶν Ἑλλήνων ρητόρων.
- δ'. Σοφοκλῆς εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς τραγικούς ποιητὰς τῶν Ἑλλήνων.
- φ. 13^ν: * Ἐνταῦθα ἐπετηδεύθη τὸ ὕφος τῆς ὁμιλίας μᾶλλον μιζοβάβαρον

1. Ἡ σημείωσις αὕτη μὲ τὴν ὁποία παραπέμπει σὲ κείμενο, βρίσκεται στὸ χφ μὲ ἀραβικὸ ἀριθμὸ. Βλ. σχετικὰ μὲ τὸ χρησμὸ αὐτὸ τὶς σημειώσεις στὴν ἐκδόσή μου τοῦ Π, σ. 52.

διὰ τὸ συρφετῶδες τοῦ πλήθους, ὡς καὶ τῇ ἀληθείᾳ ἦν¹.
φ. 22^v: α'. Ὁ Ἐπιμηθεὺς ἦτον ἀδελφὸς τοῦ Προμηθεύς, ὅστις ἀπερισκέπτως ἐπιχειρῶν εἰς τὰ ἔργα του καὶ ἀποτυγχάνων πάντοτε, μετενόει. Καθὼς λέγουσιν, ὄλον τὸ ἐναντίον ἦτον ὁ ἀδελφὸς του Προμηθεύς. Μύθος.

3. Μετὰ τὸ στίχο 602 τοῦ δημοσιευμένου ἀπὸ τὸ Π ποιήματος, τὸ Θ, φ. 25^v, παρέχει:

«Ἐκ τῆς Ἀριστείδου μονωδίας ἐπὶ Σμύρνη σεισμῶ καταπεσοῦση» καὶ στὸ φ. 26^r, ἀφοῦ παραθέσῃ τό: «ὦ κύκλος ἀστέρων», πού ὑπάρχει ὡς τελευταία φράση τοῦ Π², ἐξακολουθεῖ:

«ὦ πάντα ἐφορῶν ἤλιε, οἶον ἠνέσχου ἕραμα ὄρων; ὦ πτῶμα Ἀσίας, ὦ γῆς ἀγαλμα, ὦ θέατρον τοῦ κόσμου, ὦ νυμφῶν καὶ χαρίτων ὕφασμα, ὦ πάντα ὑπομείνας ἐγώ! Ποῖαι πηγαὶ δακρύων ἱκαναὶ τοσοῦτω κακῶ; Ποῖαι συναυλῖαι καὶ συνοδαὶ χορῶν τὴν πασῶν καλλιχορον καὶ πολυῦμνητον καὶ τριπόθητον ἀν(θρώπ)οις ἀρκέσουσιν ἀνοιμῶξαι πόλιν; Ἡλιάδας μὲν λέγουσι πειθούσας τὸν ἀδελφὸν τελευτή(σαντα;) αἰγείρων ἀλλάξασθαι φύσιν καὶ δάκρυον αὐτῶν εἰς ἤλεκτρον παγγῆναι, σὲ δέ, ὦ χαριστάτη πόλεων, αὐτοῖς ὦρα τοῖς δένδρεσι θρηγεῖν».

Καὶ ἡ παράθεση αὐτῆ στὸ Θ μεγαλύτερου ἀπ' ἕ,τι στὸ Π ἀποσπάσματος τῆς μονωδίας τοῦ Ἀριστείδη δὲν προσθέτει κανένα στοιχεῖο πού νὰ διαφωτίζῃ τὰ γεγονότα πού διαδραματίσθησαν στὴ Σμύρνη. Εἶναι ἀπλῶς μία ἄκαιρη ἐπίδειξη λογιότητος καὶ μάλιστα σὲ παραλλαγὴ τοῦ ποιήματος, πού, κατὰ τὸν ἴδιο τὸ στιχοπλόκο, προοριζόταν γιὰ τοὺς «ἀγράμματος» ἀναγνώστες.

4. Ἴδου τώρα οἱ σκόρπιοι στίχοι μέσα στὸ κείμενο τοῦ Θ πού λείπουν ἀπὸ τὸ Π:

Μετὰ τὸ στίχο 21 τοῦ Π:

ὁ φθόγος δὲν μὲ ἄφηκεν ποτὲ νὰ ἀναπνεύσω

τὸ Θ παρέχει:

καὶ εἰς τὴν ἐσχάτην τῶν πληγῶν κοντεύω νὰ ἐκπνεύσω.

Ἡ τύχη πάντα φθονερά πολλά μὲ κατατρέχει.

Ὁ δεύτερος αὐτὸς στίχος ἁμοιοκαταληκτεῖ μὲ τὸ στίχο 22 τοῦ Π:

ὄλον μ' ἐμένα τά 'βαλε, σπλάγχθος ποσῶς δὲν ἔχει.

1. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ πού σημειώνεται μὲ ἀστερίσκο γίνεται στὸ σημεῖο πού παρασιάζεται γιὰ πρώτη φορὰ ὁ Ὅμηλος (Π στ. 110) καὶ ἀλλάζει τὸ μέτρο. Βλ. ἔκδοση τοῦ Π, σ. 12, 54.

2. Μετὰ τὴ φράση αὐτὴ ὑπάρχει μόνο παραπομπὴ στὸ βιβλίον ἀπ' ὅπου παίρνει τὸ κείμενο τοῦ Ἀριστείδη. Βλ. τὴ σχετικὴ σημείωσή μου στὴν ἔκδοση τοῦ Π.

Ἄν λάβουμε ὑπόψη τὸν τρόπο τῆς ὁμοιοκαταληξίας ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ στιχοπλόκος, εἶναι φανερὸ πὼς ὁ γραφέας τοῦ Π, ἀντιγράφοντας ἐπήδησε κατὰ λάθος δύο στίχους, οἱ ὁποῖοι ὑπάρχουν στὸ Θ. Ἄν ἀντιγράφη ἀπὸ τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἢ ἀπὸ ἄλλο χφ, θὰ φανῆ καὶ ἀπὸ τὶς ἄλλες διαφορὲς μεταξὺ τῶν δύο γνωστῶν τώρα χειρογράφων.

Μετὰ τὸ στίχο 285 τοῦ Π :

Αὐτοὶ ραγκιόνε δὲ γρικοῦν, τάξιν καὶ δὲν ἠξεύρουν,

τὸ Θ παρέχει τὸν ἀκόλουθο ὁμοιοκατάληκτο στίχο :

νομίζουν μόνο μὲ φωνῆς τὰ δίκαια νὰ εἴδου.

Καὶ στὴν περίπτωση αὕτη παρατηροῦμε ὅ,τι καὶ στὴν ἀμέσως προηγούμενη.

Μετὰ τοὺς στίχους 302-303 τοῦ Π :

*Ἄς μὴν ἔρθουν σὰν μποροῦν
καὶ μετέπειτα θωροῦν,*

τὸ Θ προσθέτει :

*Μεχκεμὲτ ἄς εἶν' καλά,
τώρα πᾶμεν στὸν μουλά.*

Στὸ Π διατυπώνεται μιὰ ἀόριστη ἀπειλή κατὰ τῶν κοτζαμπάσηδων, ἂν δὲν πῆγαιναν νὰ λογοδοτήσουν, ἐνῶ στὸ Θ ἡ ἀπειλή γίνεται πιὸ συγκεκριμένη: στὴν περίπτωση ποὺ δὲν πῆγαιναν νὰ λογοδοτήσουν, οἱ ἔσναφλῆδες καὶ ὁ λαὸς θὰ καταφεύγανε στὶς τουρκικὲς ἀρχές. Μὲ τοὺς πρόσθετους αὐτοὺς στίχους καὶ ὕστερα ἀπὸ δευτέρη σκέψη ὁ ποιητῆς, ἔμμεσα, ἐπιβαρύνει ἠθικὰ τοὺς ὑποκινητὲς τῆς ἐξέγερσης, οἱ ὁποῖοι ξεπέφτουν σὲ σημεῖο ποὺ νὰ καταφύγουν στὸν κατακτητὴ κατὰ τῶν συμπατριωτῶν ὁμοεθνῶν τους.

Μετὰ τοὺς στίχους 476-477 τοῦ Π :

*κι ἂν ὀλίγους κακοὺς ἔχουν,
ἀπὸ μᾶς ἄς μὴ μετέχουν,*

τὸ Θ, φ. 22^v, παρέχει :

*ὄλοι εἴμαστε μαζί σας,
βγάλετέ τους στὴν ζωὴν σας.*

Οἱ στίχοι αὐτοὶ ἐπαναλαμβάνουν σχεδὸν ἀκριβῶς τοὺς στίχους 473-476 τοῦ Π :

*νὰ τοὺς βγάλετε, νὰ ζητε·
κάμετέ το στὴν ζωὴν σας,
ἡμεῖς εἴμεθα μαζί σας.*

Πρόκειται γιὰ μικρὴ τροποποίηση τοῦ κειμένου, ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ συμπεράνη κανεὶς μὲ σιγουριά ποῖα ἀπὸ τὶς παραλλαγὲς ἔχει τὴν προτεραιότητα, ἂν δηλ. τὸ Π ἀντιγράφη τὸ Θ ἢ τὸ ἀντίστροφο. Τὸ πιθανότερο εἶναι πὼς καὶ τὰ δύο προέρχονται ἀπὸ ἄλλα προγενέστερα χειρόγραφα. Εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς ὁ γραφέας δὲ σημειώνει ἐδῶ ὅτι τροποποιεῖ τὸ κείμενο, ὅπως τὸ κάνει γιὰ τοὺς στ. 506-507 (βλ. παρακάτω, σ. 367).

“Όπως ἐσημείωσα παραπάνω, σ. 357, τὸ Θ, φ. 24^v, παρεμβάλλει ἀνάμεσα στοὺς στίχους 522 καὶ 523 τοῦ Π τὴν ἀκόλουθη σειρά:

ποι(ητής): ὄλοι βοῆσαν μίαν στιγμῆν. ·×· περιττόν.

Ἡ ἀπουσία τοῦ στίχου αὐτοῦ ἀπὸ τὸ Π, ἐξεταζόμενη ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἄλλες ἐνδείξεις, θὰ μπορούσε νὰ σημαίνει ὅτι τὸ χφ αὐτό, ἀκολουθώντας τὴν παρατήρηση «περιττόν» τοῦ Θ, τὸ ὁποῖο ἀντιγράφει, παραλείπει τὸ στίχο. Τίποτα ὅμως δὲν ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενο ὅτι ὁ Π ἀντιγράφει χφ στὸ ὁποῖο ἔλειπε ὁ στίχος.

Μετὰ τὸ στίχο 555 τοῦ Π:

Ἀλλοίμονον!

τὸ Θ, φ. 25^r-25^v, παρέχει:

*Πανοῦκλες μὲ μαστίζουν,
φωτιῆς μὲ ἀφανίζουν,
δὲν ἔχω γλιτωμόν.
Μηδὲ ἀπὸ μαχαίρια,
μηδ' ἀπ' τυράννων χέρια,
μηδὲ ἀπὸ σεισμόν.
Μὰ τοῦτο πλέον τῶρα
μοῦ φέρει χαλασμόν.*

Καὶ οἱ πρόσθετοι αὐτοὶ στίχοι δὲ διευκρινίζουν λεπτομέρειες τοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος πού πραγματεύεται ὁ ποιητής: Ἡ Σμύρνη στὸ θρῆνο τῆς αὐτῆς συγκεκριμένης περασμένης συμφορῆς τῆς ¹, γιὰ τὴν ὁποῖαν μίλησε καὶ στοὺς στίχους 20 κ.έ. καὶ τονίζει ὅτι ἡ τωρινὴ ἐξέγερση θὰ τῆς φέρῃ τὸν τελικὸ ἀφανισμό. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι οἱ πρόσθετοι αὐτοὶ στίχοι ἀποτελοῦν ἄσκοπο πλατυασμό. Δὲν μπορούμε ὅμως νὰ ξέρουμε ἂν ὁ πλατυασμὸς αὐτὸς ὑπῆρχε στὸ ἀρχικὸ κείμενο καὶ παραλείφθηκε ἀπὸ τὸ Π ἢ ἂν προστέθηκε κατόπι στὸ Θ ἢ στὴν παραλλαγή πού ἀντιπροσωπεύει τὸ Θ.

Οἱ στίχοι 569-572 τοῦ Π:

*Ἄχ! δυστυχῆς ἐγὼ!
Νὰ σβήσης κινδυνεύεις,
νὰ χαλασθῆς κοντεύεις
καὶ πρέπει νὰ πνιγῶ!*

συμπληρώνονται στὸ Θ, φ. 25^v, μὲ μικρὴ τροποποίηση, ὡς ἐξῆς:

*Ἄχ! δυστυχῆς ἐγὼ!
Νὰ σβήσης κινδυνεύεις,*

1. Βλ. ἔκδοση τοῦ Π, σ. 28, σημ. 1 καὶ στίχους 23-24, οἱ ὁποῖοι ἐπεξηγοῦνται στὴς σημειώσεις, σ. 52.

νὰ χαλασθῆς κοντεύεις
καὶ πρέπει νὰ σιγῶ;
Ἦχι! μόν' ἄρᾳ πρέπει
στὰ δάκρυα νὰ πιγῶ.

Φαίνεται ὅτι ἡ παραλλαγή τοῦ Θ, λιγότερο δραματική, εἶναι φυσικότερη καὶ πρὸ συμφωνη μὲ τὴ γενικὴ δομὴ τοῦ κειμένου στὸ χφ αὐτό: Στὸ Π ὁ Ὀμηρος μιλεῖ γιὰ τελευταία φορὰ μέσα στὸ κείμενο, πράγμα πού θά μπορούσε νὰ δικαιολογήσῃ ὅτι τελικὰ πνίγηκε ἀπὸ ἀπελπισία γιὰ τὴ συμφορὰ τῆς πατρίδας του. Στὸ Θ ὅμως ὁ Ὀμηρος ξαναπαρουσιάζεται στὸ διάλογο σὲ παραπανίσιους στίχους (βλ. τὸν ἀμέσως ἐπόμενον παράγραφον), ἐπομένως δὲν μπορούσε νὰ πιγῆ παρὰ στὰ δάκρυα. Οἱ παραπανίσιοι αὐτοὶ στίχοι, συνδυαζόμενοι καὶ μὲ τὶς ἄλλες ἐνδείξεις, μᾶς ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ παραλλαγή πού ἀντιπροσωπεύει τὸ Θ εἶναι μεταγενέστερη ἀπὸ τὴν παραλλαγή τοῦ Π, ἀπὸ τὸν ὁποῖο λείπουν οἱ στίχοι.

Ἴδου καὶ οἱ τελευταῖοι στίχοι τοῦ Θ, πού ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸ Π. Βρίσκονται στὸ φ. 26^r-26^v καὶ ἔρχονται μετὰ τὴν παράθεση τοῦ μεγάλου ἀποσπάσματος ἀπὸ τὴ μονωδία τοῦ Ἀριστείδη:

*Στὴν κρίσιν ἄρᾳ στέλνουν, παίρνουν μουρασελέδες¹
οἱ δημεγέροι νὰ ζητοῦν μὲ βίαν σαλιανέδες. Σύναξις γ^α.*

*Ὀμηρ(ος): Διὰ τὰ ὀσπιτάλια ἔχουν ἄρᾳ καβγάδες,
τοὺς προύχοντας λέγουν τινές, τοὺς βοηθοὺς², ζορμπάδες.*

*Ἀριστ(είδης): Καὶ πρῶτα περιφρόνησες καὶ ἄρᾳ φοβερίζουν,
καὶ πότε θέλει παύσουσιν αὐτοὺς νὰ τοὺς ὑβρίζουν;
Ἦχι!*

*Ὀμηρ(ος): Ὑπομονὴν νὰ ἔχουσιν οἱ εὐγενεῖς ὡς πρέπει
καὶ ὁ θεὸς τὰ δίκαια καὶ τ' ἄδικα τὰ βλέπει.
Καὶ ἀνταμείβει τοὺς καλοὺς καὶ τοὺς κακοὺς παιδεύει
καὶ παύει καὶ τὰ σκάνδαλα καὶ ὅλα τὰ εἰρηνεύει.
Ἴδου εἰς τὸ Βυζάντιον βλέπω καὶ ἐτοιμάζουν
ἀναφορὰς νὰ πέμψουσι, ἄρᾳ τὰ συμβιβάζουν.
Καθέδρα ἢ βασιλικὴ τοῦ Βυζαντος ἢ πόλις
εἶναι διεκδικήτρια τῆς οἰκουμένης ὅλης.
Αὐτὴ καὶ τὴν πατρίδα μας, θαρρῶ, τὴν διορθώνει*

1. Καὶ οἱ δύο αὐτοὶ στίχοι πρέπει νὰ λέγωνται ἀπὸ τὸν ποιητὴ (βλ. παραπάνω, σ. 357), ἀλλὰ τὸ χφ δὲν τὸν ἀναφέρει. Τὸ τουρκ. mürasele σημαίνει ἐπιστολὴ ἢ εἰδοποίηση. Στὴν περίπτωσή μας, κλήση γιὰ τὴν πληρωμὴ τῶν φόρων.

2. Ἡ σημασία τῆς ἔκφρασης: μερικοὶ ὀνομάζουν ζορμπάδες (= ταραχοποιούς, ἐπαναστάτες) τοὺς προύχοντες, πού εἶναι οἱ βοηθοί, οἱ προστάτες τῆς κοινότητος.

καὶ τὰ κακὰ ζιζάνια ὅλα τὰ ξεριζώνει,
ὡσάν ὁπὸ τὴν ἔβλεπε προστάτην εἰς τὰς ἄλλας
πόλεις τοῦ κράτους ὁ θεός, μικράς τε καὶ μεγάλας,
ἔνθα, ἀφοῦ θεωρηθοῦν διαφορῶν αἱ κρίσεις,
θέλεις ἰδεῖ ἀναφορὰς καὶ σὺ τὰς ἀποκρίσεις.

Οἱ εἴκοσι αὐτοὶ πρόσθετοι στίχοι τοῦ Θ μᾶς παρουσιάζουν τὸ τελικὸ ἐπεισόδιο τῆς ἐξέγερσης τοῦ 1788, πὺ λείπει ἀπὸ τὸ Π. Αὐτὸ πρέπει νὰ ἔχη κάποια σημασία καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ κειμένου. Οἱ στίχοι ἀναφέρονται σὲ μιὰ τρίτη γενικὴ συγκέντρωση¹, πὺ πραγματοποιήθηκε ἀφοῦ οἱ ἐναφλῆδες πῆραν τὴ διοίκηση τῶν κοινῶν καὶ ἔφεραν κλήσεις τοῦ τουρκικοῦ δικαστηρίου γιὰ πληρωμὴ τῶν φόρων. Τὴν πληρωμὴ αὐτὴ δὲν μποροῦν πιά νὰ τὴν ἀποφύγουν οἱ Σμυρναῖοι. Γι' αὐτὸ ἡ συζήτηση στρέφεται γύρω ἀπὸ τὰ ὀσπιτάλια, δηλ. γύρω ἀπὸ τὴ διαχείριση τοῦ κοινοτικοῦ νοσοκομείου, πὺ ἀνώτερος ἐπόπτης του εἶναι ὁ μητροπολίτης². Πρόκειται γιὰ ὑπόθεση πὺ δὲ σχετίζεται πιά μὲ τίς τουρκικὲς ἀρχές, παρὰ εἶναι καθαρὰ ἐνδοελληνικὴ. Οἱ κοτζαμπάσηδες, πὺ εἶχαν ἄδικα παραμεριστῆ, ἐντοπίζουν τὴν συζήτηση σὲ θέμα πὺ ἀναφέρεται στίς εὐθύνες τοῦ μητροπολίτη, αἵτιου τῶν ταραχῶν, γιὰ νὰ κάμουν φανερὴ τὴν ἀθωότητά τους γιὰ ὅ,τι εἶχε συμβῆ. Μ' ὅλο πὺν ἀκόμα οἱ ἀντίπαλοι τῶν κοτζαμπάσηδων ἐκφράζονται ὑβριστικὰ ἐναντίον τους, ὁ ποιητῆς τοὺς παρουσιάζει συμβιβαστικούς: μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ δικαιωθοῦν, ἀποφασίζεται νὰ σταλθῆ ἀναφορὰ στὴν Κωνσταντινούπολη, δηλ. στὸν Πατριάρχη πὺ εἶναι ὁ προϊστάμενος τοῦ μητροπολίτη Σμύρνης, ἐπόπτης τοῦ νοσοκομείου. Ἐλπίζεται ὅτι ἔτσι θὰ ξαναγυρίση ἡ εἰρήνη στὴν ἐλληνικὴ κοινότητα τῆς Σμύρνης.

Ἡ εἰκόνα τῶν περιστατικῶν πὺ μᾶς δίνουν τὰ δύο χφφ εἶναι κάπως διαφορετικὴ, καὶ ἔχει δίκιο ὁ Α. Πολίτης πὺ χαρακτηρίζει τὸ Θ πληρέστερο, γιὰτὶ τὸ χφ αὐτὸ ἀναφέρει περιστατικὸ πὺ λείπει ἀπὸ τὸ Π. Ἡ διαφορὰ ὅμως αὐτὴ πρέπει νὰ ἔχη κάποια ἐξήγηση. Στὴν ἐκδοση τοῦ Π, σ. 17, σημείωσα ὅτι τὸ ποίημα, προῖδν ἐπικαιρότητας, «πρέπει νὰ γράφτηκε ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκδήλωση τῶν ταραχῶν, τὸ Μάιο τοῦ 1788...», ὅτι «ὁ συνθέτης τοῦ στιχουργήματος δὲν περίμενε νὰ περάση καιρὸς γιὰ νὰ δώση διέξοδο στὴν ἀγανάκτησή του σὲ στίχους, ἀλλὰ τοὺς ἔγραψε πάνω στὴν ἔξαψη τῶν παθῶν». Ἄν, ὅπως πιστεύω, αὐτὸ εἶναι σωστό, πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ Π ἀντιπροσωπεύει τὰ γεγονότα πρὶν ἀπὸ τὴν τρίτη συνέλευση καὶ ὅτι τὸ πρόσθετο κείμενο τοῦ Θ

1. Ἄς σημειωθῆ ὅτι τὸ Π δὲ δίνει καμιά ἐνδειξη γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν συγκεντρώσεων, ἐνῶ τὸ Θ σημειώνει, φ. 16^v, τὴν πρώτη καὶ φ. 26^r τὴν τρίτη. Ἐσχῶ ὅμως τὴ δεύτερη.

2. Βλ. τὴν ἐκδοση τοῦ Π, στ. 409 κ.ε. καὶ σ. 58, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

γράφτηκε ὕστερα ἀπὸ τὴ συνέλευση αὐτῆ. Αὐτὸ πάντως δὲ σημαίνει ὅτι τὸ Π εἶναι τὸ μόνο χφ ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὴν παραλλαγὴ αὐτῆ, ἀφοῦ βρίσκουμε νὰ τοῦ λείπουν στίχοι, ποὺ ἔχουν παραλειφθῆ κατὰ λάθος¹ καὶ ποὺ βρίσκονται στὸ Θ, τὸ ὁποῖο ἐπίσης πρέπει νὰ ἀντιγράφη ἄλλο χειρόγραφο².

Ἔτσι, μ' ὄλο ποὺ τὸ Θ εἶναι μακρότερο ἀπὸ τὸ Π, σὲ μερικὲς περιπτώσεις παραλείπει στίχους ποὺ παρέχει τὸ δεύτερο αὐτὸ χειρόγραφο. Οἱ στίχοι αὐτοὶ εἶναι οἱ ἀκόλουθοι:

253-254: *Λὲν τοὺς μιλεῖς, δεσπότη μας;*

Τί κάνουν οἱ ἀρχόντοι μας;

καὶ 492-493: *Κι ἡμεῖς τὸ ἐτζετάραμεν, παρὼν καὶ ὁ δεσπότης·*

εἰπέτω τὴν ἀλήθειαν ἢ σὴ πανιερότης.

Στὴν πρώτη περίπτωση ἔχουμε στίχους ποὺ λέει ὁ Ὅχλος κατὰ τὴν πρώτη συγκέντρωση, ὅποτε ἀπαιτεῖ νὰ ἔρθουν καὶ οἱ προύχοντες νὰ λογοδοτήσουν. Ζητᾶ ἀπὸ τὸ μητροπολίτη νὰ παρέμβῃ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό. Στὴ δεύτερη περίπτωση, δύο μέρες ἀργότερα, οἱ προύχοντες ἐπικαλοῦνται, κατὰ τὴν δεύτερη συγκέντρωση, τὴ μαρτυρία τοῦ μητροπολίτη γιὰ τὴν ἀπὸ μέρους τους τήρηση τῶν συμφωνιῶν ποὺ ἔγιναν στὴν πρώτη συγκέντρωση. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι καὶ στίς δύο περιπτώσεις στοὺς στίχους ποὺ παραλείπει τὸ Θ γίνεται λόγος γιὰ τὸ μητροπολίτη. Ἡ παράλειψη δὲν πρέπει νὰ εἶναι τυχαία. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴ διαφορὰ ποὺ παρουσιάζει ὁ στίχος 322 στὰ δύο χειρόγραφα:

Π: *δὲν θέλομεν, δὲν θέλομεν, τί εἶν' αὐτά, δεσπότη;*

Θ: *δὲν θέλομεν, δὲν θέλομεν, τί εἶν' αὐτά, γερόντοι;*

Οἱ παραλείψεις καὶ ἡ διαφορὰ αὐτῆ φαίνεται ὅτι ἀντιπροσωπεύουν δύο ψυχολογικὲς στιγμὲς τοῦ ποιητῆ κατὰ τὴ σύνταξη τοῦ κειμένου του. Στὴν πρώτη, ποὺ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸ Π, ὁ ἀγαναχτισμένος κατὰ τοῦ μητροπολίτη ποιητῆς τὸν παρουσιάζει νὰ παίρνῃ μέρος στίς ταραχὲς· στὴν δεύτερη, ὅταν διαγράφεται μιὰ τάση γιὰ συνεννόηση³, ἀποφεύγει νὰ τὸν ὀνομάσῃ. Ἔτσι θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ συμπεράνῃ ὅτι ἡ παραλλαγὴ τοῦ χφ Π εἶναι χρονικὰ προγενέστερη ἀπὸ τὴν παραλλαγὴ τοῦ Θ, στὸ ὁποῖο ἀργότερα προστέθηκαν οἱ παραπανίσιοι στίχοι ποὺ ἀναφέρονται στὴν τρίτη συγκέντρωση. Μὲ

1. Τὸ ὅτι ἔχουν παραλειφθῆ κατὰ λάθος, φαίνεται ἀπὸ τὸ χάσμα στὴν ὁμοιοκαταληξία. Βλ. παραπάνω, σ. 360-361.

2. Τὸ ὅτι τὸ Θ ἀντιγράφει ἄλλο χφ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι δὲν παραλείπει τοὺς στίχους ποὺ παραλείπει τὸ Π καὶ ἀπὸ τὴν παρασελίδια σημείωση ποὺ παραθέτω παρακάτω, σ. 367.

3. Εἶναι ἡ τάση ποὺ ἐπιγράφηκε στὴν τρίτη συγκέντρωση, ὅποτε συμφωνήθηκε ν' ἀπευθυνθοῦν στὸν Πατριάρχη γιὰ νὰ λύσῃ τίς διαφορὰς τῶν ἀντιμαχόμενων μερίδων, κυρίως τοῦ μητροπολίτη μὲ τοὺς κοτζαμπάσηδες.

τὸ ψυχολογικὸ κλίμα τῆς παραλλαγῆς τοῦ Θ συμφωνοῦν καὶ οἱ δευτερες σκέψεις τοῦ ποιητῆ, πού τὸν ὀδηγοῦν νὰ ἐκφραστῆ πιδ μαλακὰ γιὰ τὶς τουρκικὲς ἀρχὲς στοὺς στίχους 188-190¹.

Ἐπουσιάζει ἀπὸ τὸ Θ ὁ στίχος 553 τοῦ Π :

*(Λυπήσου με τὴν Σμόρνην,
τὴν πάγκαλον ἐκείνην,
(ἐλέους ἢ πηγῆ).*

καὶ ὁ στίχος 562 :

*(Τίς νὰ μὲ βοηθήσει
καὶ τὴν φωτιὰν νὰ σβίβει
.....)
562 ὅπου μὲ τριγυρίζει
(ᾠχ! καὶ μὲ φοβερίζει
τὴν παντελῆ φθοράν!)*

Ἐντὶ αὐτοῦ τὸ Θ παρέχει :

*ὅπου μὲ φοβερίζει
τὴν παντελῆ φθοράν!*

Καὶ στὶς δύο αὐτὲς περιπτώσεις ἡ παράλειψη τῶν στίχων δὲν ἀφαιρεῖ τίποτα τὸ οὐσιαστικὸ ἀπὸ τὸ ποίημα. Ἐπεναντίας τὸ κάνει λιγότερο φλύαρο. Ἐποθέτω ὅτι τὴ σκέψη αὐτὴ ἔκαμε καὶ ὁ στιχοπλόκος γιὰ νὰ παραλείψει τοὺς στίχους στὴν παραλλαγὴ τοῦ Θ, μεταγενέστερη τοῦ Π.

Τέλος, τὸ Θ παραλείπει τοὺς στίχους 572-582 τοῦ Π :

*Ἄχ! καὶ ἐσεῖς,
τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων
τῶν θαυμαστῶν ἐκείνων
ἀπόγονοι μικροί!
Θρηνήσατε τὴν Σμόρνην
Ἐμήρου σας ἐκείνην
πατρίδα! Καὶ μικροὶ
ἀντάμα καὶ μεγάλοι,
ὅπου δὲν ἦτον ἄλλη,
ἄς κλαύσουν, καὶ οἱ νεκροί!
Ἄχ!*

Οἱ στίχοι αὐτοὶ εἶναι οἱ τελευταῖοι πού προφέρει ὁ Ὀμηρος στὸ Π, ἀμέσως μετὰ τὸ θρῆνο του, στὸν ὅποιο δηλώνει ὅτι πρέπει νὰ πνιγῆ (βλ. παραπάνω, σ. 362-3). Εἶναι πολλοὶ γιὰ νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι ὁ γραφέας τοὺς παραλείπει

1. Βλ. παρακάτω, σ. 370.

ἀπὸ ἀπροσεξία κατὰ τὴν ἀντιγραφή. Νομίζω λοιπὸν ὅτι ἔχουν παραλειφθῆ ἀπὸ πρόθεσης: δουλεύοντας δεύτερη παραλλαγή (τοῦ Θ), ὁ ποιητής, πού παρῶθετε παρακάτω τὸ θρῆνο τοῦ Ἀριστείδη καὶ μεγάλο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ μονωδία του, πού εἶναι ἐπίσης εἶδος θρήνου, θεώρησε περιττοὺς τοὺς στίχους αὐτοὺς τῆς παλαιότερης παραλλαγῆς Π.

5. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μεγαλύτερη ἔκταση τοῦ κειμένου, τὸ Θ παρέχει καὶ μερικές ἐνδείξεις, κυρίως τεχνικές, πού λείπουν ἀπὸ τὸ Π. Ἔτσι, στὸ φ. 13^v, στὸ περιθώριο δεξιά, ἀνάμεσα στοὺς στίχους 111 καὶ 112 (ἴδιους μὲ τοῦ Π), σημειώνεται στὸ Θ: *συνκίνησις*. Εἶναι τὸ χωρίο, ὅπου γιὰ πρώτη φορὰ μιλεῖ ὁ Ὀχλος. Ὁ ποιητής, ὀργανώνοντας κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν θεατρικῶν συγγραφέων τὸ ἔργο του γιὰ παράσταση, δίνει ὀδηγία στοὺς ἠθοποιούς: *συνκίνησις!* Πρέπει νὰ γίνῃ κίνηση ταραχῆς. Στὸ ἴδιο σημεῖο ὁ στιχοπλόκος, γιὰ νὰ δικαιολογηθῆ ἢ γιὰ νὰ κάμῃ προσεχτικὸς τοὺς ἐνδεχόμενους ἠθοποιούς στὴν ἀλλαγὴ τοῦ ὕφους, παρατηρεῖ σὲ ὑποσημείωση: *ἐνταῦθα ἐπετηδεύθη τὸ ὕφος τῆς ὀμιλίας μᾶλλον μιξοβάβαρον* (βλ. παραπάνω, σ. 359), παρατήρηση πού λείπει ἀπὸ τὸ Π.

Ἐπίσης ὁ στίχος 394 τοῦ Π:

Ἰσχυρὸν ὁ ὄχλος, οὐκ ἔχει δὲ νοῦν

στὸ Θ, φ. 21^r, βρίσκεται:

Ἰσχυρὸν ὄχλος ἐστίν, οὐκ ἔχει δὲ νοῦν,

καὶ δεξιά στὸ περιθώριο σημειώνεται: «Ἐκ τῶν Ἐκλογῶν Μανουῆλ τοῦ Χρυσολ(ωρᾶ)». Τὸ γνωμικὸ αὐτὸ εἶναι τοῦ Μενάνδρου (βλ. ἔκδοσή μου τοῦ Π, σ. 57) καὶ τὸ Θ τὸ παραδίδει σωστά. Φαίνεται ὅτι ὁ ποιητής στὴν πρώτη παραλλαγή τὸ γράφει ἀπὸ μνήμης, ἐνῶ στὴ δεύτερη καταφεύγει στίς Ἐκλογές τοῦ Χρυσολωρᾶ, πού βρισκόνταν πιθανότατα στὴ βιβλιοθήκη του καὶ παρέχει τὸ σωστὸ κείμενο.

Οἱ στίχοι 506-507 τοῦ Π ἀλλάξαν θέση στὸ Θ (βλ. παραπάνω, σ. 361). Στὸ περιθώριο τοῦ φ. 24^r τοῦ Θ σημειώνεται: «ὧδε παρηλλάχθη ὁ στίχος». Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ χφ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντιγράφει ὁ γραφέας τοῦ Θ ἀκολουθοῦσε τὴ σειρά τοῦ Π. Εἶναι δυνατὸ τὴν ἀλλαγὴ νὰ τὴν κάμῃ ὁ ἴδιος ὁ ποιητής τὴ στιγμὴ πού ἀντιγράφει. Ἀλλά, καὶ ἂν ἀκόμα δὲν ἀντιγράφη τὸ Π, παρὰ ἄλλο χφ τῆς ἴδιας παραλλαγῆς (ἢ παρόμοιας στὸ σημεῖο αὐτό), φαίνεται σίγουρο ὅτι προγενέστερη εἶναι ἡ παραλλαγή τοῦ Π.

Γιὰ τὴν παρατήρηση «περιττὸν» στὸ περιθώριο τοῦ φ. 24^v τοῦ Θ, πού λείπει, ὅπως καὶ ὁ σχετικὸς στίχος, ἀπὸ τὸ Π βλ. παραπάνω, σ. 357, 362.

Στὸ φ. 16^v τοῦ Θ σημειώνεται: «σύναξις α'.» καὶ στὸ φ. 26^r: «σύναξις γ'». Ὁ στιχοπλόκος ὀργανώνει ἔτσι τεχνικὰ τὸ κείμενό του. Ἐξχνᾶ ὅμως νὰ

σημειώση: «σύναξις β΄»). Ἐπῆρχε ἄραγε στοὺς κείμενο πού ἀντιγράφει ἢ δίνει τις ἐνδείξεις αὐτὲς γιὰ πρώτη φορά στοὺς Θ;

B'

Ἐκτός ἀπὸ τῆς διαφορᾶς στὸν ἀριθμὸ τῶν στίχων, στὶς τεχνικὲς ὑποδείξεις καὶ στὶς ὑποσημειώσεις, τὰ δύο χειρόγραφα παρουσιάζουν καὶ ἄλλες διαφορὲς μικρότερης σημασίας, ἄσχετες πρὸς τις λεπτομέρειες τοῦ ἱστορικοῦ περιστατικοῦ στοὺς ὁποῖο ἀναφέρεται τὸ ποίημα. Πρόκειται συνήθως:

1. γιὰ ὀρθογραφικὲς παραλλαγὲς τέτοιες πού βρίσκει κανεὶς καὶ σὲ σημερινὰ κείμενα γραμμένα ἀπὸ τὸ ἴδιο πρόσωπο (π.χ. στ. 361 Π: τῶν περατλήδων, Θ: τῶν μερατλήδων· 302 Π: σὰν μοροῦν, Θ: σὰν ποροῦν κτλ.).
2. γιὰ διαφορετικὴ γραφικὴ ἀπόδοση συνιζήσεων (307 Π: καὶ ὅλη μέρη, Θ: καὶ ὅλη μέρα· 389 Π: μὲ ὅσα καὶ ἂν λαλήση, Θ: μὲ ὅσα καὶ ἂν λ.: 501 Π: καὶ ὅλοι τὸ δεχθῆκαν, Θ: καὶ ὅλοι τὸ ἐδεχθῆκαν κτλ.).
3. γιὰ τὴν χρῆση τοῦ τελικοῦ ν, εἴτε λόγιας εἴτε λαϊκῆς προέλευσης (9 Π: ἔλεγε, Θ: ἔλεγεν· 21 Π: ἄφηκεν, Θ: ἄφηκε· 22 Π: ὄλο, Θ ὄλον· 178 Π: τιμοῦσι, Θ: τιμοῦσιν· 452-453 Π: δὲν μᾶς λέετε, δὲν μᾶς κλαῖτε, Θ: δὲν μᾶς λέτεν, δὲν μᾶς κλαῖτεν· 544 Π: κτυπᾶτε ὄλοι, Θ: κτυπᾶτεν ὄλοι).
4. γιὰ τὴν χρῆση λογιότερου ἢ δημοτικότερου φωνητικοῦ ἢ μορφολογικοῦ τύπου. Ἡ διαφορὰ ὅμως αὐτὴ δὲν εἶναι συστηματικὴ: ἄλλοτε παρουσιάζεται λογιότερος ἢ δημοτικότερος τύπος στοὺς Π, ἄλλοτε στοὺς Θ (28 Π: ἔλεγον, Θ: ἔλεγαν· 116, 119 Π: τὸ δῆθεν λόγιο ἐμπροσθά, Θ: ἐμπροστά· 192 Π: πολλές, αἰτιατ., Θ: πολλές· 53 Π: διὰ τύχην σου κακήν, Θ: γιὰ τ...· 233 Π: ξέρω, Θ: ξέρω· 243 Π: ἄς ἔλθωσι, Θ: ἄς ἔλθουσι· 247, 248 Π: νὰ δώσωσι, νὰ πληρώσωσι, Θ: νὰ δώσουσι, νὰ πληρώσωσι· 290, 291 Π: νὰ τοὺς ὑποταχθῶμεν, ἄς μὴν ἀντισταθῶμεν, Θ: νὰ τοὺς ὑποταχθῶμεν, ἄς μὴν ἀντισταθῶμεν· 303 Π: θεωροῦν, Θ: θεωροῦν· 318 Π: γρήγορα, Θ: γλήγορα· 329 Π: μὲ χέρια πλουσιόδωρα, Θ: μὲ χεῖρα πλουσιόδωρον· 422 Π: εὐθειάσαν, Θ: ἐφτιάσαν· 441 Π: ὕστερα, Θ: ὕστερον· 448, 449 Π: ἀθηνάδες, Θ: ἀφεντάδες· 460 Π: σύνοδοι, Θ: σύνοδες· 475 Π: εἴμεθα, Θ: εἴμαστε· 509 Π: ὑπεσχέθητε, Θ: ὑποσχεθήκατε· κ.π.ξ.).
5. γιὰ διαφορετικὸ χωρισμὸ λέξεων (34 Π: σ' ἐκατέστησεν, Θ: σὲ κατάστησεν· 517 Π: δὲν δίδομ' ἐμεῖς πίστιν, Θ: δὲν δίδομεν ἡμεῖς πίστιν· 602 Π: νὰ θυμηθῶ, Θ: νὰ θυμηθῶ κτλ.).
6. γιὰ διαφορετικὴ σειρά τῶν λέξεων (212 Π: δὲν ἔδιδα ἐγὼ λεπτόν, Θ:

λεπτὸν ἐγὼ δὲν ἔδιδα· 593-595 ὑπάρχει ἀλλαγὴ στὴ σειρά τῶν στίχων· Π: Λοιπὸν ἐσεῖς | στήσατε τραγωδίαν | σ' αὐτὴν τὴν θρηνοδίαν, Θ: Λοιπὸν ἐσεῖς | σ' αὐτὴν τὴν θρηνοδίαν | στήσατε τραγωδίαν).

Τέλος, ἄπειρες εἶναι οἱ περιπτώσεις μικροδιαφορῶν κάθε λογῆς. Κατὰ τὴν ἔμπνευση τῆς στιγμῆς ὁ λόγιος συντάκτης θὰ χρησιμοποιήσῃ τοῦτον ἢ ἐκεῖνο τὸν τύπο, τούτην ἢ ἐκείνη τὴ σύνταξη¹, τούτην ἢ ἐκείνη τὴ λέξη². Κατὰ τὴν ἀντιβολὴ τοῦ κειμένου τῶν δύο χφφ ἐγέμισα 15 μεγάλες σελίδες, πού εἶναι ἄσκοπο νὰ τίς ἀναφέρω ὅλες. Θὰ σημειώσω ἐδῶ ὅσες δείχνουν ὅτι ἢ παραλλαγὴ τοῦ Θ ἀντιγράφηκε ἀπὸ χφ διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ Π ἢ ὅταν τὸ Θ δίνῃ γραφὴ καλύτερη γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ κειμένου, συνήθως γραφὴ ἀπότοκη δεύτερων σκέψεων τοῦ στιχοπλόκου.

Ἡδη ἀπὸ τὸν τίτλο τὰ δύο χφφ παρουσιάζουν διαφορὰ: Τὸ Π ἐπιγράφεται «Σμύρνης τραγωδία ποιηθεῖσα ἐπὶ τῇ στάσει τῶν ὄχλων ἐγεροθέντων κατὰ τῶν προυχόντων τῆς πόλεως, ἔτει ραψπη΄», ἐνῶ τὸ Θ «Σμυρνιακάς. Τραγωδία ποιηθεῖσα ἐπὶ τῇ στάσει τῶν ὄχλων ἐγεροθέντων κατὰ τῶν προυχόντων τῆς πόλεως Σμύρνης, ἐν ἔτει 1788».

Στοὺς στ. 38-39, ὅπου καὶ στὰ δύο χφφ μιλεῖ ὁ Ὅμηρος, διαβάζουμε:

Ἐγὼ διὰ τὸ Ἴλιον ἔγραψα Ἰλιάδα

καὶ διὰ λόγου σου, πατρίς, νὰ γράψω Σμυρνιακά.

Φαίνεται ὅτι ὁ στιχοπλόκος ἐπιτιλοφόρησε ἀρχικὰ τὸ ποίημά του «Σμύρνης τραγωδία». Ὁ ὅρος ἕμως τραγωδία στὴν ἐποχὴ του δὲν εἶχε γιὰ τὸ πολὺ κοινὸ τὴν ἀρχαία σημασία (βλ. τὴν ἔκδοση τοῦ Π, σ. 75), ἐνῶ αὐτὸς δίνει στὸ ἔργο του διαλογικὸ χαρακτήρα κατὰ τὰ ἀρχαῖα πρότυπα. Ἐτσι ἀποφασίζει ἀργότερα, παρασυρμένος καὶ ἀπὸ τοὺς στίχους πού ἀναφέραμε παραπάνω, νὰ γράψῃ αὐτὸς τὴ Σμυρνιακά, πού δὲν μπορούσε νὰ γράψῃ ὁ Ὅμηρος. Ὁ ὅρος «τραγωδία», ἐπεξηγηματικὸς τοῦ «Σμυρνιακάς» στὴ δεύτερη παραλλαγὴ, παίρνει πιά τὴν ἀρχαία του σημασία, ἀφοῦ μάλιστα ἀκολουθοῦν «τὰ πρόσωπα τοῦ ποιήματος», κατὰ τὸ πρότυπο «τὰ τοῦ δράματος πρόσωπα» τῶν ἀρχαίων δραματικῶν ἔργων.

1. Ἡ σύνταξη τοῦ ἔμμεσου ἀντικειμένου π.χ. ποικίλλει, ἀλλὰ ὄχι σταθερά: 186 Π: εἰπέ μοι, Θ: εἰπές με· 225 Π: πέ μου τους, Θ: πέ με τους.

2. Ἴδου μερικὰ παραδείγματα: 33 Π: πατρίς πολύδοξε, πολυτετιμημένη, Θ: π. περίδοξε, πολὺ τετιμημένη· 92 Π: ἔφερε τόσον κακόν, Θ: ἔ. τέτοιο κακόν· 178 Π: ἐκεῖνοι ἔλευθῆροι, Θ: ἐκεῖνοι ἦτον πρόθυμοι· 221 Π: ἴπυλοι, Θ: πανοῦργοι· 226 Π: δὲν εἶναι χρεία, Θ: δὲν κάνει χρεία· 375 Π: νὰ γένῃ κάθε ὀρισμός, Θ: νὰ γένῃ καὶ θεώρησις· 381 Π: καὶ εἴν' με κάθε θάρος, Θ: ναῖσκε, με κ.θ.· 396 Π: με τὴν δημηγορίαν, Θ: με τὴν δημεγερσίαν· 398 Π: λαοῦ φίλιαν λέγουσι, Θ: δήμου φ.λ.· 469 Π: σὲ μπελάδες μᾶς ἐπλέξαν, Θ: μᾶς ἐντέσαν· 499 Π: τοὺς ἐμαζώξατε, Θ: τοὺς ἐσυνάξατε, κτλ.

Μετὰ τὸν ἀρχικὸ ῥῆγμο τῆς Σμύρνης γιὰ τὶς συμφορὰς τῆς ἔρχεται διάλογος μεταξὺ Ὀμήρου καὶ Ἀριστείδη, στὸν ὁποῖο ρωτᾷ ὁ ἕνας τὸν ἄλλο ποιὸς εἶναι ὁ αἴτιος τοῦ σημερινοῦ τῆς κακοῦ, τῆς ἐξέγερσης τοῦ λαοῦ. Στὸ στίχο 97, ὅπου μιλεῖ ὁ Ἀριστείδης, τὰ δύο χφφ παρουσιάζουν μιὰ λεξιλογικὴ διαφορὰ:

Π: Ἀληθινὰ ἀγνώριστος, ἄδικος, καθὼς εἶπες,
97 ἄγχιος, ἀπολίτευτος θρεμμένος μέσ' στὲς τρύπες
εἶναι ἐκεῖνος π' ἀγαπᾷ πολέμους ἐμφυλίου,
διὰ νὰ βλάβητῃ μὲ αὐτοὺς κακῶς τοὺς ἐντοπίους.

Θ: ξένος πατρίδος, συγγενῶν, ἄδικος, καθὼς εἶπες,
ἄγχιος, ἀπολίτευτος, θρεμμένος μέσ' στὲς τρύπες.

Ἡ παραλλαγή τοῦ Θ μεταφράζει πιστότερα, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ὁμηρικὸ στίχο. Μὲ τὴν τροποποίηση αὐτὴ ὁ στιχοπλόκος κάνει ἕνα διακριτικὸ ὑπαινιγμὸ γιὰ τὸν αἴτιο τῶν ταραχῶν, ποὺ ὁ ἴδιος τὸν γνωρίζει καλά: πρόκειται γιὰ «ξένο», γιὰ μὴ Σμυρναῖο (ὁ μητροπολίτης εἶναι Πελοποννήσιος), ποὺ δὲν ἔχει συγγενεῖς στὴ Σμύρνη καὶ ἀδιαφορεῖ γιὰ τὶς συμφορὰς τῶν «ἐντοπίων».

Στοὺς στίχους 160-161 ἐξηγεῖται ὁ τρόπος τῆς φορολογίας. Τὸ Π παρέχει τὸ ἀκόλουθο κείμενο:

*Διὰ χρημάτων γίνεται αὐτ[ῆ] ἡ φορολογία
καὶ κάμνουσι καταγραφὴν, μόν' ματαιολογία,*

ἐνῶ τὸ Θ:

καὶ κάμνουσι καταγραφὴν μ' ὀνοματολογίαν.

Εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ κείμενο τοῦ Θ εἶναι τὸ σωστό: ἡ καταγραφὴ γιὰ τὴν πληρωμὴ τῶν φόρων γίνεται σὲ ὀνομαστικὸ κατάλογο.

Στοὺς στίχους 186-187 ὁ Ἀριστείδης ρωτᾷ γιατί, ὕστερα ἀπὸ τόσους φόρους ποὺ δίνει ἡ κοινότητα, δὲν τὰ βγάζει πέρα, ἀλλὰ ἀναγκάζεται νὰ χρεώνεται. Ὁ Ὀμηρὸς ἀπαντᾷ στοὺς στίχους 188-190:

Π: Ἀκόμη δὲν κατάλαβες; Γιατὶ ἡ Ἐξουσία
πάρα πολλὰ ἔνεικε ἄδικος, αὐτὴ ἔνεικε ἡ αἰτία.
Κι ἀπὸ τὲς ἀδικίες τῆς καὶ ἀκαταστασίες ...

Θ: Ἀκόμη δὲν κατάλαβες; Γιατὶ ἡ ἀδικία
πάρα πολλὰ περίσσευσε, αὐτὴ ἔνεικε ἡ αἰτία.
κι ἀπ' τὰ μεγάλα τ' ἄδικα καὶ ἀκαταστασίες ...

Εἶναι φανερὸ ὅτι πάνω στὴν πρώτη ἐξαψὴ ὁ ποιητὴς κατηγορεῖ τὴν Ἐξουσία, δηλ. τὶς τουρκικὲς ἀρχές, γιὰ τὴν αὔξηση τῶν φόρων. Ἀργότερα ἡμῶς, ἀπὸ

φόβο μὴν τὸν καταδώσουν, ἀντικατάστησε τὸ «Ἐξουσία» μὲ τὴν ἀόριστη λέξη «ἀδικία»¹.

Στοὺς στίχους 265 κ.έ. οἱ κοτζαμπάσηδες συζητοῦν γιὰ νὰ βροῦν τὴν αἰτία τῆς λαϊκῆς ἐξέγερσης. Ὁ στίχος 287 δίνει μιὰ ἐξήγηση:

Π: οἱ σύμβουλοί τους μὲ αὐτὸ ἐλπίζουσι τὴν δίκην.

Θ: οἱ σύμβουλοί τους μὲ αὐτὸ ἐλπίζουσι τὴν νίκην.

Τὸ Θ παρέχει, νομίζω, τὴν ὀρθότερη γιὰ τὴν περίπτωση λέξη.

Ὁ στίχος 305 τοῦ Π μοῦ παρουσίασε πρόβλημα ἐρμηνείας ποῦ δὲν μπόρεσα νὰ τὸ ξεκαθαρίσω στὴν ἔκδοσή μου (σ. 57). Λέγεται ἐκεῖ:

“Ὀλη ἢ πτωχολογία
δὲν τζὶ βάν’ ἀπολογία.

Τὸ Θ παρέχει:

“Ὀλη ἢ πτωχολογία
θὲν τζεβáp’, ἀπολογία.

Στὰ τούρκικα *cenar* ἢ *cenah* σημαίνει «ἀπάντηση». Ἡ ἔννοια λοιπὸν εἶναι: «ὄλοι οἱ φτωχοὶ θέλουν (θὲν, ἀπαιτοῦν) ἀπάντηση, ἀπολογισμό». Ἡ δάνεια ἀπὸ τὰ τούρκικα λέξη εἶναι συνώνυμη τῆς ἐλληνικῆς ποῦ ἀκολουθεῖ, ἀλλὰ τέτοιες ἐπαναλήψεις εἶναι συνηθισμένες στὴ λαϊκὴ γλώσσα, ὅταν θέλη νὰ τονίση κανεὶς μιὰ ἔννοια (πρβ. στ. 316: *λογαριασμόν, λογαριασμόν, δὲν θέμε πολλὰ λόγια*). Ἴσως ἡ κακὴ γραφὴ τῆς λέξης στὸ Π μ’ ἐμπόδισε νὰ τὴ διαβάσω σωστά.

Σὲ παραδρομὴ κατὰ τὴν ἀντιγραφὴ πρέπει νὰ ὑφείλεται καὶ μιὰ λέξη τοῦ στίχου 313 τοῦ Π, ποῦ διορθώνεται στὸ Θ.

Π: *κι εἰς κάθε σας ἀπόκρισιν νὰ σᾶς ἀποκριθῶμεν*

Θ: *κι εἰς κάθε σας παρόπονον νὰ σᾶς ἀποκριθῶμεν.*

Στὸ στίχο 345 τοῦ Π:

μᾶς καρτεροῦν οἱ δυνασταὶ καὶ μὴν στενοχωρῆσθε

εἶχα διορθώσει τὸ *δυνασταὶ* σὲ *δανεισταὶ* στὴν ἔκδοσή μου. Τὸ Θ δικαιολογεῖ τὴ διόρθωσή μου, γιὰτὶ παρέχει *δανεισταί*.

Στὸ στίχο 449 τὸ Π παρέχει:

*Καλημέρα ἀθθεντάδες,
τί ’ναι τοῦτοι οἱ γιαντιάδες;*

Καὶ στὸ στίχο 504:

Γιαντιάδες λέγει γράφετε, στέλλετε τεσκερέδες,

1. Σύμφωνα μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα τροποποιεῖται καὶ ὁ στίχος 198.

Π: *κοντὰ εἰς ὄλα τὰ δεινὰ κι ἀφανισμοὺς τοὺς τόσους
κηρύττει καὶ τὸν πόλεμον πρὸς τοὺς ’Αουστρωώσους.*

Θ: *συμβαίνει καὶ ὁ πόλεμος πρὸς τοὺς ’Αουστρωώσους.*

ἐνῶ τὸ Θ στοὺς ἀντίστοιχους στίχους ἔχει:

τί 'ν' ἐτοῦτοι οἱ γιαιφτάδες.

Γιαιφτάδες πάλι γράφετε, στέλνετε τεσκευέδες.

Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις πρόκειται γιὰ τούρκικες λέξεις τοῦ διοικητικοῦ λεξιλογίου. Ἡ πρώτη, τὸ ἀραβοτουρκ. *yādiye*, σημαίνει «ἀπενθύμιση», ἐνῶ ἡ δεύτερη, *yafta*, σημαίνει σήμερα τὴν «ἐτικέτα στὴν ὁποία γράφεται ἡ ἀξία ἐνὸς ἀντικειμένου, ἡ τιμὴ τῆς πούλησής του». Οἱ λέξεις εἶναι συνώνυμες, ἡ δεύτερη ὁμως ἔχει σημασία περισσότερο περιορισμένη, ἐξατομικευμένη, καὶ φαίνεται ν' ἀνταποκρίνεται καλύτερα στὴν περίπτωσή τῆς ἀτομικῆς ὑποχρέωσης γιὰ πληρωμὴ φόρων. Ἰποθέτω ὅτι ὁ ποιητὴς παρατήρησε τὴ διαφορὰ μετὰ τὴν πρώτη γραφὴ καὶ ἔδωσε στὸ Θ τὸν εἰδικότερο γιὰ τὴν περίπτωσή ὄρο.

Στὸ στίχο 515 τὸ Π παρέχει:

Δὲν εἶναι λόγος ἄκαιρος, Ἀπόστολος τὸ λέγει,

ἐνῶ τὸ Θ: *Δὲν εἶναι λόγος εὔκαιρος, μάθετε τίς τὸ λέγει.*

Πρόκειται γιὰ ἐπεξήγηση τοῦ προηγούμενου στίχου:

Π: *μὰ τὰ κρυφὰ γενόμενα αἰσχροὺν ἐστὶ καὶ λέγειν*

Θ: *πλὴν τὰ κρυφῆ γενόμενα αἰσχροὺν ἐστὶ καὶ λέγειν,*

παρμένο ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Παύλου πρὸς Ἐφεσίους (βλ. ἔκδοσή τοῦ Π, σ. 59). Τὸ ἐπίθετο *εὔκαιρος* = κενός, ἄδειος, κούφιος, λόγος χωρὶς σημασία τοῦ Θ νομίζω ὅτι εἶναι ἐδῶ πιὸ σωστὸ ἀπὸ τὸ *ἄκαιρος* τοῦ Π. Τὸ Θ ἄλλωστε εἶναι πιὸ πιστὸ στὸ κείμενο τοῦ Παύλου (τὰ *κρυφῆ γενόμενα*) ἀπὸ τὸ Π, τὸ ὁποῖο ὡστόσο παραπέμπει, ἔστω καὶ ἀόριστα, στὸν Ἀπόστολο, ἀντίθετα ἀπὸ τὸ Θ.

Τέλος, τὸ Θ εἶναι ἀκριβέστερο στὴν ἀντιγραφὴ ἀρχαίων χωρίων, πλουσιότερο καὶ προσεχτικότερο στὶς παραπομπές του¹.

Ἔτσι, στὸ στίχο 44, ὅπου ἀναφέρεται τὸ ὁμηρικὸ «ἀμύνεσθαι περὶ πάτρης», τὸ Π παραπέμπει στὸ Λ τῆς Ἰλιάδας, ἐνῶ τὸ Θ στὸ Μ, πού εἶναι τὸ σωστό. Στὸ στίχο 439 (*ραχθέντα δέ τι νήπιος ἔγνω*) τὸ Π παραπέμπει στὸ Μ τῆς Ἰλιάδας, ἐνῶ τὸ Θ (*ρεχθὲν δέ τι νήπιος ἔγνω*) δίνει τὴ σωστὴ παραπομπὴ στὸ Ρ.

Στοὺς στίχους 181-183, ὅπου ἀναφέρεται ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴ Σμύρνη παρμένη ἀπὸ τὴ Γεωγραφία τοῦ Μελετίου, τὸ Θ παρέχει τὸ κείμενο πιὸ σωστά². Ὁ στίχος 394, ὅπου ἀναφέρεται γνωμικὸ τοῦ Μενάνδρου, στὸ Θ εἶναι ὀρθότε-

1. Μόνο στὸ ὁμηρικὸ χωρίο τῶν στίχων 95-96 τὸ Π δίνει τὴν ὀρθότερη παραπομπὴ στὸ Ι, ἐνῶ τὸ Θ παραπέμπει στὸ Θ τῆς Ἰλιάδας. Ὅμως τὸ Θ δίνει παρακάτω πιστότερη μετάφραση. Βλ. ἔκδοσή μου, σ. 54 καὶ ἐδῶ παρακάτω, σ. 373.

2. Βλ. ἔκδοσή μου τοῦ Π, σ. 38, 55-56. Τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς στὸ Θ εἶναι τὸ ἀκόλουθο: *Νεωκόρον Σμυρναίων δῆμος ἐτίμησε Μάρκον Ἀτίλιον Βραδοῦα τὸν ἀνθύπατον, ἐπιμεληθέντος Μάρκου Αἰουλίου Περσέρου τοῦ ἐπὶ τῶν ὄπλων στρατηγοῦ.*

ρος¹ καὶ δίνεται παραπομπή στίς Ἐκλογές τοῦ Μανουήλ Χρυσολωῶ, ἀπὸ ὅπου παίρνει τὸ στίχο, ἐνῶ τὸ Π οὔτε τὸ σωστὸ κείμενο οὔτε παραπομπή δίνει. Οἱ στίχοι 95-96, παρμένοι ἀπὸ τὸ Ι τῆς Ἰλιάδας:

ἀφρόητωρ, ἀθέμιστος, ἀνέστιός ἐστιν ἐκεῖνος,
δς πολέμου ἔραται ἐπιδημίου, ὀκροδέοντας,

μεταφράζονται πιστότερα στὸ Θ, στίχος 97: ξένος πατρίδος (ἀνέστιος), συγγενῶν (ἀφρόητωρ), ἄδικος (ἀθέμιστος), παρὰ στὸ Π.

Ἐσημείωσα παραπάνω τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ δύο χφφ τῆ σχετικῆ μετὰ τὸ στίχο 97 καὶ τὴν ἐρμηνεύσα ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία τοῦ στιχοπλόκου νὰ κάμῃ μετὰ τὸ ξένος πατρίδος, συγγενῶν διακριτικὸ ὑπαινιγμὸ κατὰ τοῦ Πελοποννήσιου Γρηγορίου². Αὐτὸ δὲν ἐμποδίζει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ὀρθότερη μετάφραση τοῦ ὁμηρικῆ στίχο ἔγινε στὸ Θ ὕστερα ἀπὸ δεύτερη σκέψη. Ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ὁ στιχοπλόκος ἀποφεύγει νὰ ἀναφέρει στὴν παραλλαγή τοῦ Θ τὸ μητροπολίτη ὀνομαστικά, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ παραλείψῃ κάποιον ὑπαινιγμὸ ἐναντίον του. Ἐτσι καταφεύγει σὲ ὀρθότερη μετάφραση τοῦ ὁμηρικῆ κειμένου, τέτοια ποὺ νὰ ὑπαινίσσεται τὸ δεσπότη.

Γ'

Ἐπειὰ ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις αὐτές, νομίζω ὅτι μποροῦμε νὰ βγάλουμε μερικὰ γενικότερα συμπεράσματα σχετικὰ μετὰ τὴν ἀπήχηση ποὺ εἶχε ἡ ἐξέγερση τοῦ 1788 στὴν πρωτεύουσα τῆς Ἰωνίας καὶ μετὰ τὶς ἀντιδράσεις ποὺ προκάλεσε, ἰδιαίτερα στὸ συνθέτη τῆς τραγωδίας. Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ νέου χειρογράφου διαφωτίζει περισσότερο τὴν ἱστορία τοῦ κειμένου, δηλ. τὴ δημοσιότητα ποὺ ἔδωσαν στὴν ἐξέγερση οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Γρηγορίου, ὁ ὁποῖος τὴν ὑποκίνησε κρυφά, χρησιμοποιώντας τοὺς ἀρχηγούς τῶν ἐσαφίων κατὰ τῶν κοτζαμπάσηδων.

Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ στιχοπλόκος μας δούλεψε δύο παραλλαγές τοῦ ποιήματος. Ἡ μία, ἡ βραχύτερη, τοῦ Π, ἀπευθύνεται σὲ λογίτερους ἀναγνώστες. Ἡ ἄλλη, τοῦ Θ, μετὰ τὶς ἐπεξηγηματικὲς ὑποσημειώσεις, ἀπευθύνεται σὲ λιγότερο μορφωμένο κοινὸ, εἶναι καμωμένη «διὰ τοὺς ἀγραμμάτους», κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ συγγραφέα. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι, μ' ὅλες τὶς προφυλάξεις ποὺ

1. Ἰσχυρὸν ὄχλος ἐστίν, οὐκ ἔχει δὲ νοῦν. Βλ. καὶ ἔκδοσή μου, σ. 57.

2. Εἶναι χαρακτηριστικὸ πὸς τὸ ἀνέστιος δὲν τὸ μεταφράζει «χωρὶς πατρίδα», ἀλλὰ «ξένος πατρίδος». Μετὰ τὸ «ξένος» θέλει νὰ δηλώσῃ ὅτι ὁ αἴτιος τῶν ταραχῶν δὲν εἶναι Σμυρναῖος καὶ γι' αὐτὸ προκαλεῖ «πολέμους ἐμφυλίους», στ. 100: διὰ τὰ βλάπτη μετὰ αὐτοὺς κακῶς τοὺς ἐντολίους.

παίρνει ο ποιητής, ο οποίος αποφεύγει φανερές κατηγορίες κατά του μητροπολίτη ονομαστικά, έχει την απόφαση να κάμνη πλατύτερα γνωστό τον αίτιο της εξέγερσης και να καυτηριάσει τη διαγωγή του¹.

Ἡ απόφαση αὐτὴ δὲν εἶναι στιγμιαία, ἀλλὰ σταθερή. Ἀπόδειξη ὅτι τὸν ἀκολουθεῖ σὲ ὅλες τὶς φάσεις τοῦ ἀγώνα. Ἡ παραλλαγή πού ἀντιπροσωπεύει τὸ Π γράφτηκε ὕστερα ἀπὸ τὶς δύο πρῶτες λαϊκὲς συνελύσεις (ἴσως τὸ Μάιο τοῦ 1788). Συμπληρώνεται ἀργότερα, ὅταν θὰ γίνῃ καὶ τρίτη συνέλευση, μὲ τὴν παραλλαγή Θ, ἡ ὁποία εἶναι μακρότερη καὶ ἀναφέρει καὶ τὴν τρίτη συνέλευση καὶ τὶς ἀποφάσεις της (αἴτηση διαιτησίας πού στέλνεται στὴν Κωνσταντινούπολη). Στὴν παραλλαγή Θ εἶναι φανερὴ ἡ προσπάθεια νὰ ἀμβλυνθοῦν οἱ αἰχμές.

Τὰ δύο χφπ πού μᾶς διασώθηκαν δὲν πρέπει νὰ εἶναι τὰ μόνια πού γράφτηκαν. Ἀπὸ τὶς ἐνδείξεις πού μᾶς παρέχει τὸ παλαιότερο, τὸ Π, φαίνεται πὼς δὲν εἶναι τὸ πρωτόγραφο. Πραγματικὰ σ' αὐτὸ βρίσκουμε νὰ παραλείπωνται ἐδῶ κι ἐκεῖ, κατὰ λάθος, στίχοι πού σίγουρα ὑπῆρχαν σὲ χφ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντιγράφεται τὸ κείμενο (π.χ. δύο στίχοι μετὰ τὸν 21 τοῦ Π, ἓνας στίχος μετὰ τὸν 285). Ἡ κατὰ λάθος παράλειψη βγαίνει ἀπὸ τὴν ἀνώμαλη ὁμοιοκαταληξία καὶ ἀπὸ τὴν παρουσία τῶν στίχων στὸ Θ. Ἀλλὰ καὶ τῆς τελευταίας αὐτῆς παραλλαγῆς τὸ Θ δὲν πρέπει νὰ εἶναι ὁ μόνος μάρτυρας. Ἴδου γιατί: ὅταν τὸ Θ τροποποιῇ τὸ κείμενο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντιγράφει, τὸ σημειώνει στὸ περιθώριο. Στὸ σημεῖο π.χ. ὅπου παρεμβάλλει τὸν ποιητὴ, ἀνάμεσα στοὺς στίχους 522 καὶ 523 τοῦ Π, σημειώνει ὅτι ὁ στίχος τοῦ πρωτοτύπου του εἶναι περιττός. Ὁ στίχος αὐτὸς δὲν ὑπάρχει στὸ Π. Ἄρα τὸν ἀντιγράφει ἀπὸ ἄλλο χφ, ὅπου ὑπῆρχε. Ὅπως ἐσημείωσα ἤδη παραπάνω, οἱ στίχοι 506-507 τοῦ Π ἀλλάζουν θέση στὸ Θ. Αὐτὸ τὸ σημειώνει ὁ γραφέας μὲ τὴν παρατήρηση: «ἔδε παρηλάχθη ὁ στίχος», πράγμα πού σημαίνει ὅτι τροποποιεῖ τὸ κείμενο πού ἀντιγράφει. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὑποθέσῃ ὅτι τὸ Θ ἀντιγράφει τὸ Π, ὅπου τὸ κείμενο δὲν εἶναι «παρηλλαγμένο». Τὴν ὑπόθεση ὅμως αὐτὴ πρέπει νὰ τὴν ἀποκλείσουμε: Τὸ Θ τροποποιεῖ καὶ τὸ κείμενο τῶν στίχων 473-476 τοῦ Π χωρὶς νὰ τὸ σημειώσῃ, ὅπως τὸ κάνει στοὺς στίχους 506-507. Ἄρα τὸ χφ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντιγράφει ὁ γραφέας εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν παραλλαγή τοῦ Π. Χωρὶς καμία παρατήρηση στὸ περιθώριο παρουσιάζονται στὸ Θ οἱ δύο πρόσθετοι στίχοι πού ἀκολουθοῦν τοὺς στίχους 302-303 τοῦ Π, ὅπως καὶ ἐκεῖνοι πού ἀκολουθοῦν τοὺς στίχους 555 καὶ 569-572. Οἱ λεπτομέρειες αὐτὲς

1. Ἡ παραλλαγή τοῦ Θ παρέχει στοιχεῖα πού δείχνουν ὅτι ὁ συγγραφέας ἐσκόπευε ν' ἀνεβάσῃ τὴν τραγωδία καὶ στὸ θέατρο. Δὲν ἔχουμε πληροφορία γιὰ τέτοιο ἀνέβασμα. Ἡ αἴτηση συγνώμης ἀπὸ τὸ μητροπολίτη φαίνεται ὅτι ἐματαιώσε τὴν πρόθεση αὐτῆ.

σημαίνουν ὅτι τὸ Θ δὲν ἀντιγράφει τὸ Π, ἀλλὰ προγενέστερο χφ τῆς ἴδιας παραλλαγῆς Θ.

Πρέπει λοιπὸν νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὸ ποίημα κυκλοφόρησε σὲ πολλὰ χειρόγραφα (γιὰ τὴν ὥρα ξέρομε σίγουρα τέσσερα) καὶ ὅτι οἱ ἀντίπαλοι τοῦ μητροπολίτη, μέσα στοὺς ὁποίους βρίσκεται ὁ λόγιος στιχοπλόκος, πολέμησαν δραστήρια τὸ Γρηγόριο καὶ φρόντισαν νὰ τὸν ἐκθέσουν. Τὰ χφφ τοῦ ποιήματος κυκλοφόρησαν ἀρχικὰ καὶ κατὰ κύριο λόγο στὴ Σμύρνη. Ἔνα ἀπ' αὐτά, τὸ Π, τὸ παίρνει μαζί του ὁ Νικολόπουλος, φεύγοντας ἀπὸ τὴ Σμύρνη στὸ Βουκουρέστι καὶ ὕστερα στὸ Παρίσι. Τὸ δεύτερο, γραμμένο ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι, ἦταν στὴν κατοχὴ τοῦ Δανιὴλ Κεραμέως, δασκάλου στὴ Σχολὴ τῆς Πάτμου γύρω στὰ 1790. Δὲν ξέρομε ἂν τοῦ στάλθηκε ἀπὸ τὸν ποιητὴ, ἴσως φίλο του, ἢ ἂν σὲ παλαιότερη διαμονή του ἢ ταξίδι του στὴ Σμύρνη τὸ ἀπόχτησε ὁ Δανιὴλ ἐκεῖ. Ἄλλα χειρόγραφα, ὅπως ἐκεῖνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀντιγράφουν τὰ δύο γνωστά μας τώρα, θὰ βρισκόνταν σὲ σμυρναϊκά σπίτια καὶ πρέπει νὰ χάθηκαν μὲ τὴν καταστροφὴ τοῦ 1922. Μερικῶν ἢ ὑπαρξῆ ἴσως ἀποσιωπήθηκε ὕστερα ἀπὸ τὸ μαρτυρικὸ θάνατο τοῦ πατριάρχη. Τίποτα ὅμως δὲν ἀποκλείει τὴν ἀνακάλυψη καὶ ἄλλων χειρογράφων σὲ βιβλιοθῆκες παλαιότερων λογίων. Δὲ νομίζω ὥστόσο ὅτι θὰ διαφωτίσουν περισσότερο τὸ ἱστορικὸ γεγονὸς στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται τὸ ποίημα. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ μᾶς ἀποκαλύψουν μερικές ἀκόμα λεπτομέρειες γιὰ τὴν ἔκταση τοῦ ἀγώνα μεταξὺ τῶν ἀντιμαχόμενων μερίδων τῆς Σμύρνης καί, ἴσως, τὸ ὄνομα τοῦ λόγιου στιχοπλόκου.